

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՏՈՒՀԻ
ԿԱՆԱՅԵ

ԵՊ

ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

**ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ
ԿԱՆԱՅՔ**

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2016

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 710

Հրատարակվել է պետական պատվերով
Издано по государственному заказу

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնը և
պատմության ֆակուլտետի գիտխորհուրդը

Խմբագիրներ՝ Բ.Գ.Թ. Մերի Հովհաննիսյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Արտակ Մովսիսյան
պ.գ.թ., դոց. Հովիկ Գրիգորյան

Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Հրանտ Աբրահամյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Աշոտ Ներսիսյան
պ.գ.դ. Արման Եղիազարյան

Մինասյան Էդիկ Գարեգինի

Մ 710 **Հայ հերոսուհի կանայք:** Էդիկ Գարեգինի Մինասյան. -Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2016, 782 էջ + 16 էջ ներդիր:

Минасян Эдик Гарегинович

Армянские героические женщины. Эдик Гарегинович Минасян.
-Ер.: Изд-во ЕГУ, 2016, 782 с. + 16 с. вкладыш.

Գրքում անդրադարձ է կատարվում հայուհիների հերոսական գործունեությանը 20-րդ դարասկզբի հայոց ազատամարտի տարիներին: Առանձին քննության նյութ են հայդուկային (ֆիդայական) պայքարի, Երկրորդ աշխարհամարտի, ինչպես նաև Արցախյան հերոսամարտի մասնակից հայ կանանց սխրագործությունները:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2143-1

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016

© Էդիկ Մինասյան, 2016

Գիրքը նվիրվում է մորս՝ Լուսիկ Մինասյանի և
նրա փափի՝ հերոսուհի Ռայեի (Հռիփսիմե Հակոբյանի)
անմար հիշատակներին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀԱՅՈՒՎՈՒՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՁԲԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	38
Ա. Հայոց ազատամարտի հայդուկային (ֆիդայական) պայքարի մասնակից հերոսուհի կանայք	38
Բ. Հայ հերոսուհի կանայք 1915-1923 թթ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում.....	117
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀԱՅՈՒՎՈՒՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 ԹԹ.)	332
Ա. Հայ կանանց սխրագործությունները ռազմաճակատներում ...	332
Բ. Հայուհիները պարտիզանական և դիմադրական շարժման շարքերում.....	405
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻՆ (1988-1994).....	497
Ա. Հայուհիները Արցախյան համաժողովրդական գոյապայքարի սկզբնափուլում	497
Բ. Հայ կանանց մասնակցությունը Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողություններին (1991-1994)	619
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	758
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	765

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

*Թե ձեռքը զենք վերցրած հայ կին
տեսնեք, ուրեմն վերջ, հարկավոր է ամեն
ինչ թողնել ու փախչել¹:*

Հայ կինը հայոց պատմության դժվարին և ճակատագրական պահերին անմասն չի մնացել մեր գոյապայքարից, ինչը վկայում է հայուհու քաջության ու հերոսության մասին: Բազմաթիվ հայուհիներ ֆիդայիների հետ կողք կողքի պայքարել են թշնամու դեմ, արհավիրքի ժամին դարձել են քաջ զինվորներ՝ ձգտելով պահպանել հայի՝ հայոց լեռնաշխարհում ազատ և ինքնուրույն ապրելու իրավունքը:

Նշանավոր գրող, ազգային գործիչ ու դիվանագետ Ավետիս Ահարոնյանը, բնութագրելով հայ հերոսուհիների գործունեությունը, գրել է. «Դուք էիք, որ ազատության տատասկոտ ճանապարհին ցավոտ ու բոսոր մշուշի մեջ ամենից գեղեցիկ, ամենից խիզախ երազներ հյուսեցիք:

Դուք էիք, որ ըմբոսության ժայռերի բարձությունից գահավեժ նետվեցիք ժողովրդի մեծ տառապանքի ծովը, որ ուռած ու մրրկածուփ եռում էր ձեր ոտքերի տակ:

Դուք էիք, որ բռնության և արհավիրքի խեղդող խավարի մեջ բուցավառ աչքերի փայլով մոլորված ու լքված հոգիների ուղիները լուսավորեցիք: ՓԱՂԲ ՁԵՁ»:

Հայոց հազարամյակների պատմությունը հարուստ է իրենց կյանքը հայրենիքի ազատության համար նվիրաբերած անձնվեր, խիզախ ու համարձակ, հայրենասեր հայուհիների գործած սխրանքներով: Այդ նվիրյալ հայուհիները, սեփական ժողովրդի փրկությունը բարձր դասելով անձնական երջանկությունից, սիրով ու անտրտունջ գնացին գերագույն զոհողության՝ իրենց կյանքը նվիրաբերելով ազգի փրկությանը:

¹ Վարդումյան Հ., Աստվածների կանչը, Երևան, 2004, էջ 3:

Նրանք, հեթանոսական ժամանակներից սկսած, առաջնորդվելով հայոց «լույսի սրբության մարմնացում» հանդիսացող աստվածուհի մայր Անահիտի անձնագոհության, նվիրվածության, ամուսնական հավատարմության և բարոյական մաքրության սկզբունքներով, իրենց ամուսինների, եղբայրների կողքին ազատագրական պայքարի դուրս եկան թշնամի ոսոխների դեմ՝ խորտակելու համար գերության ու ստրկության շղթաները:

Ընտանեկան արժանապատվությունը բարձր դասող, զավակների մեջ հայրենասիրության ոգի դաստիարակող հայ մայրը միշտ էլ ազգի համար օրհասական պահերին կռվի է դուրս եկել անարգ ոսոխի դեմ: Դրա լավագույն օրինակը «Սասունցի Դավիթ» հազարամյա էպոսն է, դյուցազներգություն, որտեղ լիովին բացահայտված է հայ կնոջ դերը: Հայ մոր խորհուրդները, հայրենիքը պաշտպանելու, ընտանիքի արժանապատվությունը բարձր պահելու, իր սեփական ուժի արժեքը գիտենալու և մինչև վերջ թշնամու դեմ քաջությամբ կռվելու պատրաստակամությունը հաջողություն են բերում սասունցուն: Էպոսում հայ կինը տղամարդուն ինքնավստահություն, թափ ու թռիչք, անպարտելի քաջության, վճռականորեն մինչև հաղթանակ պայքարելու ոգի է ներշնչում:

Հայ կնոջ դիրքի ու կոչման մասին բարձր ըմբռնումը հասկանալի է դարձել մեր անցյալի պատմության մի շարք նշանավոր հայուհիների անձնական սխրագործություններից, որոնք հպարտության աղբյուր են դարձել սերունդների համար: Մեր պատմության ամբողջ ընթացքում բարեպաշտության, կրոնասիրության, հայրենասիրության կողքին ողորմածությունը, առատաձեռնությունը, ուսումնատենչությունը եղել են հայ կնոջ առաքինությունները: Սակայն դրանց կողքին անգնահատելի արժանիքը ազգի ազատության համար պայքարելու վսեմ գաղափարի նվիրվածությունն է, անձնական նվիրումը կամ զոհողության ոգին: Զոհողություն՝ ոչ միայն իր հարազատների, այլև նախնիների օրենքով նվիրագործված այնպիսի սկզբունքների համար, որոնց թվում

են ընտանեկան սրբությունը, պատվախնդրությունը, հայրենասիրությունը, անձնագոհությունը, ազատ ու ինքնիշխան կյանքը և այլն: Հենց ընտանիքի հանդեպ պարտականությունն ու հավատարմությունն այն անսասան հանձնառությունն են, որ սերնդեսերունդ կորով, տոկալու, դիմանալու, գոյատևելու և պայքարելու կամք են ներշնչել հայ կնոջը՝ նրան դարձնելով ընտանիքի միասնականությունն ապահովող շաղախը:

Հայ կնոջ վեհ գաղափարներն ու ձգտումները չեն խեղդվել նրա կրոնական հավատարմության ու համբերության մեջ, այլ վտանգի պահին, հատկապես օրհասական օրերին, հայ կինը միշտ էլ գիտակցել է ու մարտնչել, հերոսացել է կամ հերոսներ ծնել ու դաստիարակել:

Սկսած 5-րդ դարում Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու նկարագրած «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց» սխրանքներից մինչև Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկի, հայոց թագուհիներ Փառանձեմի, Զարմանդուխտի, Զալալ իշխանի դուստր Ռուզանի, Ռուբինյան Հեթում սպարապետի կին Զարմանուհու, Այծեմնիկ Անեցու, քաջակորով, հայրենասեր, ազատատենչ մյուս անհատ հայուհիների քաջագործությունները, թշնամու դեմ մինչև վերջ կռվելու և նահատակվելու անձնագոհության օրինակներից մինչև 1724 թվականին՝ Երևանի ինքնապաշտպանության ժամանակ, տղամարդկանց կողքին թուրքական 60 հազարանոց բանակի դեմ կռվող հայ կանանց հավաքական սխրագործությունները հայրենասիրության ուղեցույց են դարձել սերունդների համար:

Այս ամենը լավագույնս ցույց է տալիս, թե հայ կինն ինչպես է դրեր իր ընթացքում ըմբռնել ու յուրացրել այն վեհ սկզբունքը, որ ոչ ոք իրավունք չունի ժողովրդի ազատությունը զոհաբերելու իր անձնական խնդիրներին:

Օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում թվում էր, թե հայ կնոջ առաքինությունները հետզհետե կվերանան, ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու ձգտումը կգերակշռի նրա վարքում, և հոգու

վեհ ճգտումներն աստիճանաբար կանհետանան: Սակայն այդպես չեղավ հայ կնոջ պարագայում: Նույնիսկ հայոց պատմության ամենամոայլ ու դաժան տարիներին նա հավատարիմ մնաց իր դարավոր կոչմանն ու զենքը ձեռքին պաշտպանեց իր և ազգի պատիվն ու արժանապատվությունը, այլ կերպ ասած՝ ազգի մութ տան ճրագը եղավ:

Անգամ բռնի տեղահանությունների ու գաղթի ժամանակ հայ կինն իր թոնիրն էր համբուրում արցունքոտ աչքերով, աղոթում ու խնդրում էր Աստծուն, որ երկար չտևի իրենց բացակայությունը պապենական օջախից: Կրոնական հավատի անսասանությանը փարված հայ կինը երբեք հույսը չկտրեց՝ սպասելով, որ մի օր արդար դատը պիտի հաղթանակի, և տոկալով ու գոյատևելով՝ իր հավատն ու հույսը փոխանցեց սերնդեսերունդ:

Հայ կնոջ քաջակորով ոգու մի հուզիչ ապացույց է տալիս Վարդան Շահրազը՝ իր հուշերի գրքում գրելով, թե ինչպես հայ գյուղերից մեկում 90 տարեկան մի հայ կին, ձեռնափայտին հենված, մոտեցել է իրենց ու դժվարությամբ ծնկի գալով, դողդողացող ձեռքերը վեր պարզելով՝ դիմել է Աստծուն՝ ասելով. «Փա՛ռք քեզ, Աստվա՛ծ, որ հայն էլ թվանք ունի, փա՛ռք քեզ, որ ինձ արժանի արիի այն տեսնելու»²: Սա փաստում է, որ այդ մեծահասակ կնոջ մեջ ազատության սերը մեռած չէր, և նա, անկասկած, այդ սերը փոխանցել էր իր զավակներին ու թոռներին:

Երբ կոթուրցի քրդախոս հայ պառավ կինը՝ **Զմոն**, որը տարիներ շարունակ հոգ էր տարել հեղափոխական գործիչների մասին՝ նրանց պատսպարելով, կերակրելով ու ոգևորելով, հիվանդացել էր ու կուրացել, նրան առաջարկել էին իր ծառայությունների դիմաց 20 թուման, վերջինս նեղացած ու վիրավորված առարկել էր՝ ասելով. «Ես Ձեզ համար չեմ աշխատել, այլ ազգի համար եմ արել»³: Սա վկայում է, թե ինչպես էին ազգի գաղափարն ու նրա համար զոհաբերվելու պատրաս-

² **Զեյթեան Ա.**, Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մեջ, Լոս Անճրլըս, Քալիֆորնիա, 1992, էջ 13:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

տակամոթյունը կենդանի մնացել նույնիսկ այդ քրդախոս հայ կնոջ մեջ:

Պատահական չէ, որ 19-րդ դարի վերջին՝ հայ ազատագրական պայքարի շրջանում, հայ կանայք տղամարդկանց կողքին էին, նրանց ոգևորում և աջակցում էին բոլոր հարցերում: Հայ ընտանիքը դարձել էր ազգային դիմադրության կիզակետը: Հենց այստեղ էր դարավոր վրեժը բռունցքի վերածվել. կինը, կովելով տղամարդու կողքին, նրան ներշնչեց ինքնիշխան ապրելու կամք, խոր հավատ՝ ազատության և անկախության վերջնական հաղթանակի հանդեպ:

Հեղափոխական, ազատագրական պայքարի այս շրջանում հայ կինը մեծարժեք աշխատանքներ տարավ տարբեր ոլորտներում, առաջին հերթին՝ կրթական գործում: Հեղափոխական ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ հայուհիների մեծ մասը ուսուցչության նվիրվեց: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գավառներում հայը անգրագետ էր, իսկ մեծ քաղաքներում հայությունը միալեզու չէր, կային թրքախոսներ, ռուսախոսներ, չերքեզախոսներ և այլն, ուստի ուսումն ու հայեցի դաստիարակությունն անհրաժեշտ էին ոչ միայն մտքերը լուսավորելու, գիտելիքներ տալու, այլև լեզվի պահպանման, դարավոր արժեքների ճանաչման ու մտավոր պատրաստության համար: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի, հոգևոր զարթոնքի շրջանում մտավոր պատրաստությունը անհրաժեշտ էր ազատագրական գաղափարներն ըմբռնելու և յուրացնելու համար:

Կրթական գործին նվիրված հայուհիների դերը անփոխարինելի էր հեղափոխության ծավալման ազատագրական պայքարի կազմակերպման ասպարեզում: Նվիրյալ շատ հայուհիներ, ազգային մշակութային արժեքները ժողովրդի մեջ տարածելով, մշակութային զարթոնքից դեպի հեղափոխական, ազատագրական պայքարի երկարող ճանապարհը հարթեցին: Ազգային արժեքների ժողովրդականացումը ոչ միայն հայության կամքը կոփեց, այլև երկարատև ստրկությանն համակերպվելու փոխարեն ազգային ինքնագիտակցություն արթնացրեց

նրա մեջ՝ դաստիարակելով ազատագրական պայքարին պատրաստի մարտիկ: Հայրենասիրության և հեղափոխության առաջին սերմնացանները դարձան *Թամարա Ադամյանը (Ներսիսյան), Ժենյա Ադամյանը (Քալանթարյան), Նապայա Ամիրխանյանը (Մուրադյան), Դարիա Գուրշյանը (Թադևոսյան), Նապայա Մափինյանը, Սաթենիկ Մափինյանը (Արղության Ծաղիկ), Մարիամ Մակարյանը (Մարո), Մարիամ Վարդանյանը (Նազարբեկյան Մարո), Կարմիր Իրիցու տան Գյուլեն, Սրբուհի Եգանյանը (Աստղիկ)* և ուրիշներ⁴: Կային նաև մեծ թվով հայուհիներ, որոնք, աղջիկների և կանանց խմբեր կազմելով, խրճիթներում, ընթերցարաններում, տարբեր վայրերում Րաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի, Ծերենցի, Մուրացանի, Ահարոնյանի և այլ գրողների գործերից հուզիչ հատվածներ էին կարդում, «Դրոշակից», «Արմենիայից», «Հնչակից» ընթերցումներ կատարում, հեղափոխական մտքեր էին քննարկում, պարզաբանում և իրենց շրջաններում մատչելի դարձնում հանրությանը: Այս ձևով ժամանակի ընթացքում առաջացան ազգային ընդհանրական գաղափարներ, որոնք ցրված ու հաղորդակցության միջոցներից զրկված հայության կենտրոնները իրար կապեցին:

1896-1898 թվականներին, երբ ցարական կառավարության հրամանով փակվել էին կովկասահայ բոլոր դպրոցները՝ հայությանը ռուսացնելու մտադրությամբ, հայոց լեզուն ու գրականությունը մոռացության տալու նպատակով, հայ կանայք տղամարդկանց կողքին պայքարեցին այդ անարդարության դեմ: Կանայք սկսեցին իրենց տների մեջ հավաքել երեխաներին՝ մայրենի լեզուն սովորեցնելու, նրանցից արժանավոր հայեր դաստիարակելու համար:

Ազգային զարթոնքի կենտրոն Պոլսի մեջ զարկ էր տրվել հայուհիների դաստիարակության գործին: Ահա թե ինչու *Զապել Ասատուրը* (գրական ծածկանունը՝ Սիպի), *Զապել Եսայանը*, *Հայկանուշ Մարկը*,

⁴ **Զեյթեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 19-48, 212:

Նեկզար Ջունդը և ուրիշներ 1879 թվականին հիմք դրեցին «Ազգանվեր հայուհիների ընկերության»⁵: Այս ընկերության նպատակը ազգային վերանորոգումն էր և արևմտահայ կանանց ու աղջիկների դաստիարակությունը:

Սրբուհի Գալֆայանը (Մայրապետ), հավաքելով անպաշտպան որբերին ու այրիներին, 1866 թվականին հիմնադրեց Գալֆայան որբանոցը, որը, լինելով դաստիարակության կենտրոն, իրականացնում էր բազմաթիվ ազգանվեր կրթական ձեռնարկներ⁶: Երբ 1903 թվականին ցարական կառավարությունը հրամայեց Անդրկովկասում հայկական եկեղեցիների կալվածքները բռնագրավել, հայ կինը վերստին ծառայեց բռնության դեմ: Մեծ թվով հայուհիներ, խոնվելով վեհարանի բակում, ցույց կազմակերպեցին՝ բղավելով «Կեցցե՛ հայ ժողովուրդը, կորչի՛ բռնակալությունը»:

Անկախություն և ազատություն ձեռք բերելու համար հայ ժողովուրդը պետք է ուժ ունենար, իսկ դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր զենք ունենալ: Դրան մեծապես նպաստեց Բեռլինի վեհաժողովից ձեռնունայն վերադարձած Խրիմյան Հայրիկի կոչը. «Ժողովուրդ հայոց, անշուշտ լավ հասկացար, թե զենքը ինչ կրնար գործել և կը գործե: Ուրեմն սիրելի և օրինյալ հայաստանցիներ, երբ հայրենիք վերադառնալու լինեք, ձեր բարեկամներին և ազգականներին իբրև պարզև մեկ-մեկ զենք տարեք, զենք առեք և դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամենից առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին ու բազկին ուժ տուր»⁷:

Առաջնորդվելով նշված կոչով՝ հեղափոխական, ազատության նվիրյալ շատ հայուհիներ օգտակար եղան զենքերի փոխադրության ու պահեստավորման գործում: Նրանք տարածեցին նաև հեղափոխական համարվող արգելված գրականություն, պատրաստեցին ու խնա-

⁵ **Զեյթեան Ա.**, նշվ. աշխ., 19-48, 212:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ **Խրիմյան Մ.**, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 18:

մեցին հեղափոխական գործիչների, ֆիդայիների: Կանանց այս աշխատանքը կենսական անհրաժեշտություն էր, քանի որ տղամարդկանց ներկայությունը հաճախ կասկածի տեղիք էր տալիս, և շատ դեպքերում նրանց մի մասը կա՛մ փախստական էին դառնում, կա՛մ էլ բանտարկվում: Կրթական ու հասարակական նման գործերի, հեղափոխական ձեռնարկների մասնակից ու նվիրյալ հայուհիներ էին *Իսկուհի Պալճյանը (Թիրաքյան), Սոֆի Արեշյանը (Օհանջանյան, Ռուբինա), Խիզանցի քույրերը, Մոմճյան քույրերը, Թամար Զապնյանը (Տեր-Հակոբյան), Արաքսի Ճեպեճյանը, Սաթենիկ Օհանջանյանը, Հորթանս Բերշիէ-Դավթյանը, Եղիսաբեթ (Լիզա) Մելիք-Շահնազարյանը (Զորյան), Մարիամ Թումանյանը, Մարիամ Էնկեյանը (Մանյա), Տիրուհի Ազարյանը (Միսակյան), Հեղինե Մեծպայանը, Զապել Պալճյանը, Հեղինե (Էլյա) Արեշյանը, Իսկուհի Էմիրյանը (Դավթյանը), Հռիփսիմե (Լոյա) Մեծապուրյանը (Սասունի)* և ուրիշներ⁸:

Մարտական խմբերի առաջնորդ հայուհիներից էր Ակնի շրջանի կանանց առաջնորդը՝ ուսուցչուհի **Յուզաբեր Պահլավունին**, որը հայտնի էր «**Վարժուհի**» անունով: Նա ոչ միայն կազմակերպում էր զենքի փոխադրությունը, այլև սուրհանդակի պարտականություններով շրջում էր Դերսիմի Խոզաթի, Արաբկիրի և Տերիկի շրջաններում: 1895 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ, առաջավոր դիրքերի վրա կռվելով, նա նահատակվեց⁹:

Երբ 1890 թվականի սեպտեմբերին կազմակերպվեց հեղափոխության, ազատագրական շարժման առաջին ձեռնարկը՝ Սարգիս Կուկունյանի արշավանքը, Էրզրումում մի կին իր տղային՝ Ստեփանին, հանձնեց Ս. Կուկունյանին՝ ասելով, որ իր տղան պետք է նրա հետ գա, որպեսզի իր քույրերի վրեժը լուծի թուրքերից: Նույն ձևով մի քանի գյուղերի կանայք իրենց տղաներին հանձնեցին Ս. Կուկունյանին¹⁰:

⁸ **Խրիմյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 49-64, 139-192:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

1895 թվականին Չեյթունի ինքնապաշտպանական հերոսամարտում հայ կանայք, զենքը ձեռքներին, տղամարդկանց հավասար կռվել են ոճրագործ թուրքերի դեմ: Այդ կռիվներին իր հերոսությամբ աչքի է ընկել ու անմահացել հայուհի **Զմրուխտը**:

Հայուհիների՝ հանուն հայրենիքի անձնական կյանքն ու ապագա երջանկությունը զոհաբերելու, սխրանքների, անձնագոհության օրինակները անչափ շատ են: Ահա մեկ օրինակ ևս: Հայ օրիորդը, նկատելով, որ ինչ-որ տեղ իր սիրեցյալը փորձում էր կյանքը պահպանել հանուն իրենց ապագա միության, երջանկության, թուրքերի դեմ կռվում համարձակություն էր ցուցաբերում, վերջ է տալիս իր կյանքին՝ մահվանից առաջ գրելով իր սիրեցյալին. «...Դու, որ Հայաստանի ազատության գործը չգերադասեցիր, քան իմ ու քո անձնական երջանկությունը, դու, որ սերդ զոհեցիր ավելի բարձր գաղափարական սրի, կատարիր խոսքդ. անձդ զոհ դիր հայրենյաց սուրբ սեղանի վրա: Լցվի՛ր թունավոր վրեժխնդրությամբ Բաբկեն Սյունիի նման: Կատարի՛ր վերջին կտակս, դրանով միայն կհանգստանան ոսկորներս գերեզմանի մեջ... Ների՛ր ինձ»: Նամակն անմիջական հասցեագրում չունեի որևէ մեկին, սակայն հասցեատերն այն ըմբռնեց և այդ վայրում՝ Խանասորի դաշտի կռիվներում, հերոսաբար մարտնչեց թշնամու դեմ: Չնայած ուներ հնարավորություն կենդանի մնալու, սակայն հրաժարվեց մարտի դաշտից հեռանալ և մինչև վերջին փամփուշտը մխրճեց ոճրագործների սիրտը, ու հերոսի մահով ինքն էլ անմահացավ: Նամակի հեղինակը մեծ հայրենասեր **Մարիամ Մակարյանն** էր, նրա նամակը հասցեագրված էր իր սիրեցյալ Արիստակես Զորյանին, թվագրված էր 1896 թվականի դեկտեմբերի 2-ով¹¹:

Սասունի Խուլբի շրջանի Աիրոնք գյուղում 1847 թվականին ծնված Մակոյենց Աննայի, որին համագյուղացիները **Աննա Մայրիկ** էին ասում (Կարո Սասունու մայրը), հերոսական գործերի փառքը տարածվել էր գյուղի, շրջանի սահմաններից շատ հեռու: Նա ոչ միայն զենքով,

¹¹ **Ավանեսյան Ս.**, Նշանավոր հայուհիներ, Երևան, 2006, էջ 12:

այլև դիվանագետի հեռատեսությամբ շատ համազորագիների կյանք էր փրկել¹²:

1904 թվականի Սասունի կռիվներում Գեղիեգուզանի մի խումբ հայուհիներ, փախչելով իրենց հետապնդող թուրքական արնախում մարդակերների ճանկերից, բարձրացել են լեռան վրա: Երբ թուրքական ուժերը մոտեցել է նրանց, **կույր Հռիփսիմեն (Ըռփո Տայո)**, աղջկա ձեռքը բռնած, մյուս ձեռքում՝ տոպրակով ամուսնու աճյունահողը, գոչել է. «Էրիք է, որքան ստրուկի պես ապրեցինք, և թե... մեզ կմնա գերադասել պատվավոր մահ՝ անարգ թշնամիեն ձեռքը իյնալեն», ապա ժայռից ցած է թռչել: Նրա օրինակին հետևել են շատերը:

Ֆիդայական կռիվներում սխրանքով են անմահացել *Սոսե Մայրիկը* (1868-1953), *Մակոյենց Աննա Մայրիկը* (1847-1915), հերոսուհի *Մաքոն*, *Մարիամ Մակարյանը*, հայտնի ֆիդայուհի *Մարինոսը*, Գևորգ Չաուշի խմբից՝ *Ջարուհին (Ջըրե)*, ավառիճիցի *Խանիկը*, *Ազապին՝* Տուրքախի կինը, Մոկունք գյուղից՝ *Եսթերը*, *Մոկունաց (Միրզոյան) Լուսին*, ցրոնքցի *Շուշանը* և ուրիշներ: Զինատար կին հայդուկների շարքում էին Սևքարեցի Սաքոյի կինը՝ *Մարո Ղարաքեշիշյանը*, *Շողերը*, *Սաթենիկ Մադինյանը (Ծաղիկը)*, Ուզունլուծի (Յոզղաթ) հերոսուհի *Գոհարիկ Մարգարյանը*, Գևորգ Չաուշի զինակից, կին հայդուկ *Եղսոն*: Հայտնի են եղել նաև *Հայր-Հայաստանը*, *Սաթո Օհանջանյանը*, *Սատան Սիմեյանը*, *Գայլ Շահենը*, *Խազալը*, *Մավին*, *Աղավնի Վարպեդյանը* և ուրիշներ¹³:

Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվներում աչքի են ընկել հերոսաբար կռվող շենիկցի *Շաքեն*, նրա հերոսուհի քույրը՝ *Շուշանիկը*, *Հռիփսիմեն (Ռպե, Ռպո, Ռբե)*, *Հեզիկը* և *Ալթունը*, շատախցի *Սրբուհին*, *Իսկուհի (Սևո) Համբարձումյանը*, Ուրֆայի հերոսամարտում՝ *Խանում Քեթենջյանը*, *Մարիամ Չիլինգարյանը*, Շապին Գարահիսարի հայտնի կռիվներին մասնակցել են *Վերոնիկա Թանջուպյանը*, օրիորդ

¹² **Ավանեսյան Ս.**, Նշանավոր հայուհիներ, Երևան, 2006, էջ 12:

¹³ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N1, Երևան, 2016, էջ 146-147:

Մարիամ Աշճյանը, Ծաղեր Տեր-Մովսիսյանը և հարյուրավոր հայ կանայք:

1920 թվականի գարնանը քեմալական Թուրքիան, շարունակելով օսմանյան հայակույլ քաղաքականությունը, լայնածավալ հարձակում սկսեց Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերի վրա: Հաճընի, Մուսա լեռան և այլ վայրերի ինքնապաշտպանական կռիվներին ակտիվորեն ու անձնագոհ մասնակցում էին նաև հայուհիները: Նրանցից *Նվարդ Թելյանը, Եսթեր Մայյանը, Ագույինե Խանջյանը* և ուրիշներ հերոսաբար զոհվեցին և փառքով պսակվեցին թուրքերի դեմ կռիվներում: Անցած հարյուրամյակը հայ ժողովրդի լինել-չլինելու ժամանակաշրջան դարձավ, ազգային-ազատագրական պայքարի դար, թուրքական սպանդից, նրանց ստեղծած գեհեներից փրկվելու, ազգն ու ազգայինը պահպանելու դար:

Հայ կնոջ հերոսացումները շարունակվեցին ոչ միայն 1915-1923 թվականներին թուրքական հրոսակների դեմ մղվող ինքնապաշտպանական մարտերում, այլև Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ գործող ռազմաճակատներում ու թիկունքում, նաև 20-րդ դարավերջին Արցախում ազատագրական շարժման ու պատերազմի տարիներին: Հայ կինը, ոգևորված հայրուկ կանանց օրինակով, դարձյալ իր դերի մեջ էր. հերոսաբար մաքառում էր՝ իր տուն ներխուժած թշնամուն դուրս վնդելու և հայրենի տանն ու հողին տեր կանգնելու համար:

Մեր հայրենիքի ազատության և անկախության ծանր փորձության օրերին՝ ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում, ինչպես ռազմաճակատում, այնպես էլ թիկունքում հայ կանայք իսկական սխրագործություն գործեցին՝ ցուցաբերելով անձնագրհողություն, քաջագործություններ, վճռականություն, հաստատակամություն և բարձր հայրենասիրություն ու նվիրվածություն: Հայ հերոսուհի կանայք թշնամու դեմ կատաղի մարտերում մարտնչեցին որպես օդաչուներ, հրետանավորներ, հրաձիգներ, կապավորներ և բժշկասանիտարական աշխատողներ՝ նպաստելով անարգ թշնամու ուժերի ջախջախմանը:

Նույնպիսի հերոսությամբ հայուհիների նոր սերունդը ոտքի կանգնեց՝ իր հայրերի ու պապերի, մայրերի ու տատերի օրինակով սեփական հայրենիքը «ադրբեջանցի» հնարածին անունով թուրք զավթիչներից ազատագրելու և մայր Հայաստանին միացնելու նպատակով:

1988 թվականին ծավալված ազատագրական շարժման առաջին շարքերում էին մերօրյա ֆիդայի-մահապարտներ, այդ թվում՝ նաև հերոսուհի կանայք, որոնք հոգով և էությամբ հայդուկների նոր սերունդն էին, նախորդ սերնդի հայդուկների՝ Արաբոյի, Հրայրի, Գևորգի և Անդրանիկի պատգամները և գաղափարները կրողները: Արցախյան ազատամարտի հայդուկները սրբությամբ երդվեցին և պահպանեցին իրենց նախորդների պատգամները:

Չնայած հարյուրամյա ժամանակահատվածին՝ շատ նմանություններ կան 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայդուկային շարժումների ու մերօրյա Արցախյան ազատամարտի միջև: Պատահական չէ, որ մինչև ազգային կանոնավոր բանակի ձևավորումը հայդուկային ջոկատների մեծ մասը կրում էր 19-րդ դարավերջի անմահ հայդուկների անունները: Հարյուր տարի անց հայն ու հայուհին կրկին հայդուկ դարձան՝ բարձր պահելով հայդուկի ազգային ոգին: Մերօրյա ֆիդայիների, այդ թվում հայուհիների սխրանքով և հաղթանակով պսակվեց և ազատագրվեց դեռևս 20-րդ դարասկզբին խորհրդային ամբողջատիրական վարչակարգի կողմից անարդարությամբ Ադրբեջանին բռնակցված Արցախը: Արցախյան ազատամարտի մասնակից կանանցից մեկը, բնութագրելով խիզախ հայուհիների սխրագործությունները պատերազմի տարիներին, գրել է. «Լինում են պահեր, երբ կինն ավելի խիզախ է մարտադաշտում, քան տղամարդը: Հիշում եմ՝ մի անգամ Մարտակերտի բարձունքներից մեկում էինք: Ես վիրավորին դուրս բերեցի դաշտից, Կարինեն բարձունքի վրա էր: Թեժ մարտեր էին գնում: Մերոնք նահանջում էին՝ թողնելով բարձունքը, որովհետև թուրքերը թվով ավելի շատ էին: Կարինեն, տեսնելով դա, սկսեց կրակել հրանոթից: Տղաները, լսելով, որ մեր հրանոթը կրակում է, շրջվեցին, տեսան՝

Կարինեն է կրակում, վերադարձան ու կարողացան պահել բարձունքը: Եթե բարձունքը տայինք թուրքերին, ապա հետո միայն սարսափելի զոհերի գնով կկարողանայինք հետ նվաճել: Երբ տղամարդկանց շրջապատում կին կա, նրանք ավելի զուսպ են, ավելի կոկիկ, իրենց արտաքինին ավելի մեծ ուշադրություն են դարձնում: Կնոջ ներկայությունը անհրաժեշտ է առավել ևս ռազմի դաշտում: Եթե ես զգայի, որ իմ ներկայությունը պատերազմի դաշտում անհրաժեշտ չէր, ես կթողնեի, կվերադառնայի: Մեր խիզախ տղաները վախենում էին անգամ մի փոքր ասեղից, ներարկումից: Մի անգամ պետք է ներարկեի մի ծանր վիրավորի, նա խնդրեց. «Դոխտո՛ր, խոսա՛, մի՛ սրսկիր: Երբ խոսում ես, լոխ ցավերս թողում ա»: Իմ խոսքը զինվորների համար ավելի մեծ սպեղանի էր, քան ցավազրկումը»¹⁴:

Այսպիսով՝ խիզախ տղամարդկանց կողքին քաջասիրտ հերոսուհի հայուհիների ներկայությունը, նրանց ցուցաբերած սխրագործությունները Արցախյան ազատամարտի տարիներին ապահովեցին մեր ժողովրդի հաղթանակը, Արցախի ազատագրումը և ՀՀ երկրորդ անկախ պետության՝ ԼՂՀ հռչակումն ու կայացումը:

Մինչ օրս հրապարակի վրա չկա մի ամփոփ գիտական ուսումնասիրություն, որտեղ լուսաբանված ու վերլուծված լինեն հայոց հերոսական պատմության տարբեր փուլերում՝ ֆիդայական պայքարի, ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի, Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների, նաև Արցախյան շարժման ու ազատամարտի մասնակից և հերոսական սխրագործություններով աչքի ընկած հայուհիների՝ աղջիկների, կանանց ու մայրերի գործունեությունը: Սույն ուսումնասիրությունը գալիս է լրացնելու հայոց պատմության մեջ եղած այդ բացը:

Հարկ է նշել, որ հայոց գոյապայքարի տարբեր փուլերում հայուհիների մասնակցությունը հայոց ազատագրական պայքարին շատ քիչ

¹⁴ Կինը և զինված հակամարտությունը. Պատերազմը Ղարաբաղում, Երևան, 2000, էջ 145:

ուսումնասիրված, առանձին դեպքերում գրեթե չուսումնասիրված թեմաներից է: Նախ, առանձին պատմաշրջանների բացառություններով հանդերձ, գրեթե չկան պատմագիտական բնույթի հատուկ ուսումնասիրություններ, եղած նյութերն էլ հաճախ կրում են ընդհանրական բնույթ և համակարգված չեն¹⁵: Սույն ուսումնասիրությունը առաջին աշխատանքներից է, որտեղ հրապարակի վրա եղած և նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի, հրապարակված սկզբնաղբյուրների, պարբերական մամուլի և թեմային առնչվող առկա գիտական ու կենսագրական տիպի գրականության հետազոտման հենքի վրա ամփոփ ձևով ներկայացվում է հայ հերոսուհիների սխրագործությունը 20-րդ դարի հայոց հերոսամարտերի պատմության տարբեր փուլերում՝ սկսած ֆիդայական (հայդուկային) ազատամարտից և վերջացրած Արցախյան ազատամարտով:

Հենվելով բազմաթիվ արխիվային նյութերի, մի շարք այլ փաստաթղթերի ու ուսումնասիրությունների վրա՝ աշխատության մեջ առաջին անգամ հայ հերոսուհի կանանց դերակատարությունը նորովի ներկայացնելու փորձ է կատարվել՝ գնահատելով նրանց հերոսական գործողությունները հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի տարբեր փուլերում: Միաժամանակ համապարփակ լուսաբանության է արժանացել կին-ազատամարտիկի, հատկապես մայր-ազատամարտիկի ֆենոմենը:

Աշխատության գիտական նշանակությունն ու արդիականությունը պայմանավորված են նրանով, որ հայուհիների հերոսական սխրագործությունների նկարագրությամբ հնարավոր է դառնում պարբերացման ենթարկել կանանց նախածեռնություններն ու հերոսապատումը ազգային-ազատագրական պայքարի տարբեր ժամանակահատվածներում, արձանագրել կանանց մասնակցությամբ իրականացված ձեռքբերումները և ներկա ու ապագա սերնդի մեջ արմատավորել ազգային

¹⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս գրականության տեսության վերլուծությունում:

ոգին մշտաբար, վառ պահելու և հայրենասիրական դաստիարակության խիստ հրատապ ու կարևոր գաղափարը:

Հայոց հազարամյա պատմության մեջ հայ մայրը մշտապես եղել է իր ամուսնու կողքին, ամեն կերպ ջանացել է ամրապնդել ընտանիքը, ընտանեկան հարաբերությունները, օգնել ամուսնուն բարեկեցության հասնել, իսկ վճռական պահերին էլ, զենքը ձեռքին, կանգնել է ընտանիքի և սուրբ հայրենիքի անկախության և ազատության պաշտպանության դիրքերում: Այդ մասին ասել են ու գրել նաև օտարերկրացի ուղեգիրները, որոնք անձամբ տեսել ու համոզվել են դրանում:

Մեր պատմիչները, պատմաբաններն ու գրողները, հասարակական, քաղաքական գործիչները շատ են գրել հայ կնոջ առաքինության, ճկուն մտքի, հարուստ երևակայության, աշխատասիրության, ընտանիքին, հայրենիքին ու ազգին նվիրված լինելու մասին: Այդ է վկայում նաև հայ ժողովրդական բանահյուսությունը: Հայ կանանց, այդ թվում մայրերի մասին գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ, հրատարակվել են կենսագրական բառարաններ, գրքեր, ալբոմներ և այլն: Հայուհուն, հատկապես հայ մորը համահունչ է «Առյուծն առյուծ է, լինի էգ, թե արու» հանրահայտ ասացվածքը:

Ցավոք, չափազանց քիչ է գրվել առյուծ ու առյուծածին հայուհու մասին: Ավելին, «հակառակ այդ իրողության, որ մեր պատմագիրներն ու հուշագիրները ժխտ եղած են կիներու գործունեությունը ներկայացնելու տեսակետեն, հայ կնոջ ունեցած տիրական դերին ապացույցները կուգան մեր պատմության նույնիսկ ամենավաղ շրջանեն», – գրում է Ս. Զեյթյանը իր «Հայ կնոջ դերը հայ հեղափոխական շարժման մեջ» (Լոս Անճրլըս, 1992) աշխատության մեջ:

Թեմայի ուսումնասիրության համար գրեթե աղբյուրագիտական նշանակության ունեն կենսագրական բառարանները, որտեղ ներկայացված է հայ կանանց գործունեությունը հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտներում, այդ թվում՝ հեղափոխական, ազատագրական պայքարի շրջանակներում: Նման հրատարակություննե-

րից թերևս իրականությունում առաջինը Մաթևոս Մաղաքյանի (1767-1847)՝ 1839 թվականին Վենետիկում լույս ընծայած «Կենսագրութիւն երևելի արանց գոր ծաղկաքաղ համառօտեաց յընդարձակ բառարանէն իւրմէ յերկուս հատորս» (Ա հատոր, 964 էջ) աշխատությունն է: Ապա 11 տարի անց՝ 1850 թվականին, Մինաս Բժշկյանը՝ Մխիթարյան հայ միաբաններից, Վենետիկում հրատարակել է «Յամառօտ նկարագիր վարուց երևելի արանց» աշխատությունը, որտեղ բերված են հայ և օտարազգի նշանավոր մարդկանց կենսագրական տեղեկությունները:

Հետագա տարիներին կենսագրական բառարանների հեղինակների աշխատություններն ավելի նպատակային են դառնում. հիմնականում ներկայացնում են հայազգի երևելիների կենսագրականներ՝ համառոտ բնութագրելով նրանց գործունեության բնագավառները¹⁶: Այդ տեսակետից Ն. Ճիվանյանի՝ 1879 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակված «Առձեռն բառարան պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական հատուկ անձանց» աշխատությունը մոտ է նպատակին: 1904 թվականին Հ. Տեր-Աստվածատրյանի՝ Թիֆլիսում հրատարակած «Բառարան հայ կենսագրությանց» գրքում ներկայացվում են հայ նշանավոր մարդկանց (կին թե տղամարդ) համառոտ կենսագրությունները:

1838 թվականին Ռումինայի մայրաքաղաք Բուխարեստում Մ. Պոտուրյանի հրատարակած «Հայ հանրագիտակ» աշխատությունում նույնպես նշված են հայ կին գործիչների համառոտ կենսագրականներ:

1939 թվականին Փարիզում հրատարակվել է Ա. Գյուլխանդանյանի «Հեղափոխական հայուհիներ» աշխատությունը, որտեղ ներկայացված է հեղափոխական շրջանի անվանի հայուհիների, ինչպես նաև Վասպուրականի, Տարոնի, Տրապիզոնի, Կ. Պոլսի և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում աշխատող հեղափոխական կանանց գործունեությունը:

¹⁶ Ավագյան Ա., Նշանավոր հայուհիներ, Երևան, 2006, էջ 3: